

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 10

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA "ST. KLIMENT OHRIDSKI"

FACULTÉ DES SCIENCES ÉCONOMIQUES ET DE GÉSTION

Tome 10

ПРЕПОДАВАНЕ И НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА
ДЕЙНОСТ В ОБЛАСТТА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА
ИКОНОМИЯ В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ ДО 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

РОСКА РУСИНОВА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Стопански факултет, Катедра Икономика

e-mail: rusinova@feb.uni-sofia.bg

Roska Rusinova. TEACHING AND RESEARCH ACTIVITES OF THE POLITICAL ECONOMY DEPARTMENT OF SOFIA UNIVERSITY TO THE EARLY 90'S OF THE XX CENTURY

The article is an attempt to follow the historical development of both the teaching and research activities of the Political economy department of the Sofia University from its establishment to the early 90's. It presents the most prominent authors in Bulgarian economic literature, with the main courses they taught and their main areas of academic interest. The goal of the article is not to make a thorough evaluation of their work, as this is a very ambitious task, but rather to only lay the foundations of such a process.

Key words: Political economy (PE), Subject of PE, Methods of PE, Classical school of thought, Historical school of thought, Subjectivist school of thought, Marxism.

Изследването на наследството, оставено от академичния състав на катедрата по Политическа икономика на Софийския университет в утвърждаването на икономическата мисъл като самостоятелна област на научното познание и преподаването на икономически науки в страната ни е сериозно

предизвикателство и юбилейният повод (20 годишнината от възстановяването на Стопански факултет) е добро начало за нов прочит на теоретичните и научни изследвания на не малък брой учени и преподаватели¹. Съвсем не случайно този процес започва да се развива по-активно в края на XIX – началото на XX век, тогава, когато след Освобождението не само стопанството на България променя съществено своя характер, но се поставя и началото на висшето образование със създаването на Софийския университет. Ако до тогава основно стопански дейци и политици анализират и популяризират актуалните икономически процеси и стопанската политика, то с началото на преподаване на икономическите науки (в рамките на Юридически факултет) се формира академично звено, което издига икономическата мисъл на по-високо научно ниво – анализират се не само протичащите в освободена България стопански реформи, но вече и общи теоретични, методически и методологически въпроси, които подпомагат провеждането на стопанската политика, от каквато държавата остро се нуждае.

Основите на преподаването на икономически науки у нас поставя Георги Данаилов. За учебната 1897–1898 г. той е избран за редовен доцент по политическа икономия към създадения през 1892 г. Юридически факултет на Висшето училище. На 5 ноември 1898 г. той чете встъпителната си лекция на тема: „Политическата икономия като наука и значението ѝ в живота на народите“, в която обосновава различията в проявата на процесите и законите на природата и обществения живот и необходимостта от тяхното познаване. Професор Данаилов е и основател на катедрата по политическа икономия – една от единадесетте катедри, създадени в Юридически факултет по решение на Академическия съвет на Висшето училище от 21 октомври 1902 г. Тогава се създава и катедра по финансова наука. След промяна в Закона за народното просвещение, гласуван на 26 януари 1909 г., законодателно се решава един сериозен за академичния персонал на университета проблем – за назначаването и растежа на млади научни кадри и вече става възможно във всяка катедра, освен титуляра да се назначават и редовни доценти и извънредни професори. В същото време, обаче, преподавателският щат и заплащането се определят от Народното събрание по приет проектобюджет за всяка учебна година. Така, опирайки се на закона от 1909 г. и записаните студенти Академическият съвет предвижда, че за учебната 1909–1910 година ще са необходими 120 щатни преподаватели, от които за Юридически факултет 15 професори и 15 доценти, но министерството и Народното събрание ги редуцират само до 53. Факултетът се сблъсква със сериозни трудности по

¹ Някои от тях не са известни на младите поколения, а средните и по-възрастните ги познават преди всичко от критиките, където те са определяни като „буржоазни“ икономисти, подходът им – като схоластичен, а техните възгледи – като ненаучни.

осигуряването на учебния процес, още повече, че поради отдаването си на политическа кариера професори са принудени да подадат оставка, както е случаят през 1908 г. с проф. Г. Данаилов и от редовни, да станат извънредни професори. През 1911 г. за редовен доцент по политическа икономия е избран Александър Цанков, който освен курсовете по теоретическа политическа икономия чете и курсове по икономическа политика и теория за ценността и цените, а през 1913 г. в катедрата по статистика за редовен доцент е избран Димитър Мишайков. Той, наред с основните си курсове по статистика и демография, преподава въведение в теоретическата икономия и политическа икономия.

Периодът 1912–1918 е изключително труден за Университета – Балканската и Първата световна война затрудняват организацията на учебния процес и пораждаат сериозни материални и финансови проблеми. Мобилизациите намаляват и броя на преподавателите и този на студентите, университетски помещения се използват за военни цели. Взетите решения за обявяване на конкурси не се реализират и техните срокове се удължават.

По оценката на историците след 1918 г. започва нов за развитието на Софийския университет етап – ако до тогава той се развива от „висше училище до непретенциозен университет“ през следващите години се „издига като един от елитните университети на Балканите“ (*История на СУ*, 1988, с. 87). Едно от косвените свидетелства за издигането на неговия престиж е увеличаването на броя на студентите, като най-голям е той в Юридически факултет, но обучението в него се осъществява с най-малко щатни преподаватели – в началото на учебната 1918–1919 г. те са само 16 души от общо 62 за Университета. През този период нараства значително и престижът на катедрата по политическа икономия. През 1919 г. Александър Цанков е избран за редовен професор и ректор на Университета. Обявени са нови конкурси, което позволява за всяка учебна дисциплина да се назначават по двама или трима преподаватели, което не само улеснява организацията на учебния процес, но и създава възможност за по-активна научна дейност. По-благоприятната кадрова политика привлича в катедрата млади и активни преподаватели, с чиито имена се свързва развитието на икономическата наука през следващите десетилетия. Сред тях са: Иван Кинкел, Симеон Демостенов, Илия Янулов, Славчо Загоров, Тодор Владигеров.

Значителна роля за развитието на преподавателската и научноизследователска работа в областта на икономическата наука изиграват създаването през 1934 г. на Статистически институт за стопански проучвания с директор Оскар Андерсон и на Държавно-стопанския отдел при Юридическия факултет през 1938 г. Всъщност идеята за създаването на такъв отдел в Университета се издига от Академическия съвет още през 1927 г. с убеждението за своевременен отклик на значимостта на стопанските науки, но се реализира

едва когато тогавашният ректор (М. Ганев) става министър на просветата. Новоприетите в него 175 студенти освен стандартните за научното направление учебни дисциплини – теоретична политическа икономия, статистика, финансова наука, държава и стопанство, изучават и социология, което е свидетелство за адаптиране на образованието към най-новите достижения на хуманитарната наука. Немаловажна роля за привличането на млади и амбициозни щатни преподаватели в Университета като цяло и в правното и икономическо направление в частност, изиграва и обстоятелството, че през този период значително се увеличава заплащането на преподавателския труд. Така през 1939 г. заплатата на редовен професор е 8340 лв., на доцент – 5830 лв. при средна заплата на началник отдел в министерство на търговията и промишлеността между 5700 и 6300 лв., средна заплата на работник – 1139 лв., а в селското стопанство – под 1000 лв. (*Натан*, 1973, с. 54).

Интересен за историята на Стопански факултет е периодът на 50-те години на миналия век. Той се заражда като самостоятелно структурно звено на СУ в резултат от обединението през юли 1947 г. на Държавно-стопанския отдел с Държавното висше училище за финансови и административни науки. Новият факултет по стопански и социални науки има три отдела – народностопански науки, единични стопански науки и статистика с 18 катедри, сред които политическа икономия, стопанска политика, история на стопанството и икономическите учения, обща и специални статистики, финанси и застрахователно дело, социология, отчетност и няколко катедри по правни науки. Стопанският е единственият факултет в университета, в който се предвижда специализация на студентите след третата и четвърта година от обучението (*История на СУ*, 1988, с. 262). В това време преподавателският състав на катедрата се попълва с такива имена като Евгени Каменов, Жак Натан, Асен Христофоров, Кирил Григоров, Евгени Матеев, Тодор Минков и др. Това е периодът, в който социалистическите идеи се утвърждават дълбоко в обществото и след 1944 г. в университета започва да се преподава марксистко-ленинска политическа икономия. В първите години, до нейното утвърждаване дори съществуват две катедри – новосъздадената професорите наричат катедра по „обективна политическа икономия“, в противовес на традиционните до тогава курсове, четени в катедрата, ръководена от проф. С. Демостенов, определяни като „субективна политическа икономия“.

През 1950–1951 г. се осъществява нова реформа в структурата на Университета, която има две насоки – от една страна, се разделят на самостоятелни звена тежки и тромави факултети, а от друга – няколко факултета, сред които и Стопанският, се отделят като самостоятелни висши учебни заведения. На заседание на Академическия съвет от 28 май 1951 г. се дискутират противоположни мнения, като по-голям брой привърженици има идеята за запазването на Стопански факултет с аргумента, че със стопанските науки се

затваря цикълът на хуманитарното образование и отделянето им ще намали престижа и мястото на Университета в образователния и културен живот в страната. Изненадващо, обаче, именно представителите на факултета в Академическия съвет подкрепят идеята за отделянето му. Компромис се постига на последващо заседание, на което е представено решение на факултетния съвет на Стопански факултет университетът да подпомогне създаването на висш икономически институт при условие, че се запази дейността на факултета и специалността икономика, но на практика тази идея не се реализира и след решение на Министерски съвет от 30.12.1951 г. в началото на 1952 г. факултетът се отделя. От него остава само катедрата по политическа икономия, която отново се включва в структурата на ЮФ, но по-късно ѝ е даден статут на самостоятелно научно звено. Към този етап в новосформирания Висш икономически институт „К. Маркс“ се прехвърлят видните професори Жак Натан, Кирил Григоров, Евгени Матеев, а за ръководител на катедрата в Университета през 1949 г. е избран проф. Евгени Каменов, който остава на този пост до 1972 г. През 60-те години на XX в. в катедрата постъпват редица преподаватели, една част от които работят почти до възстановяването на Стопански факултет през 1990 г. Можем да изброим имена като: акад. Никола Попов, който постъпва в СУ през 1955 г., след като е защитил докторат в Москва. През периода 1962–1966 г. е заместник ректор на университета. От 1972 г. е ръководител на катедрата, а като Ректор на СУ за периода 1989–1991 г. отстоява и подпомага реализацията на идеята за възстановяването на Стопански факултет; проф. Н. Белев, който е избран в катедрата през 1952 г. и активно преподава и осъществява научна работа следващите 50 години; проф. А. Милошевски, проф. Р. Сергиенко, доц. Л. Гюлмезов, доц. Л. Енчев и др. През този период учебната дисциплина политическа икономия става задължителна за всички специалности, което води до значително увеличаване на числеността на катедрата, така че към края на 80-те години тя наброява 23 души – професори, доценти и асистенти.

Естествено е началото на преподаване на отделните научни дисциплини, в това число и икономическите, да се постави от учени, които нямат педагогически умения, но получават солидно образование в престижни чужди университети, притежават изграден мироглед, известен опит и склонност към научноизследователска работа. Друга важна черта е, че преподавателите изграждат своите учебни курсове в духа на доминиращите тогава идейни школи и направления на икономическата наука. Такава е и личността проф. **Георги Данаилов**². Роден в гр. Свищов през 1872 г. в семейството на заможен търговец той учи в родния си град, след което постъпва в Софийската

² На преподавателската и научноизследователска дейност на проф. Г. Данаилов се спираме накратко поради факта, че в рамките на научния форум на него е посветен отделен доклад.

класическа гимназия, която завършва през 1891 г. Веднага постъпва в Юридическия факултет на Московския държавен университет, където наред с правни науки изучава и икономически съчинения. Още като студент пише първия си научен труд „Демография на България“. В началото на своята преподавателска кариера Г. Данаилов специализира в Германия (Берлин и Мюнхен) и Австрия, в резултат на което се запознава и възприема идеите на историческата школа и те намират отражение в курса му по политическа икономия. В предговора на учебника си „Основни начала на политическата икономия“ той споделя, че се е учил от класическата школа (Рикардо и Мил), немската школа (Рошер, Шефле и Шмолер) (Данаилов, 1934, V–VI), както и от модерните тогава руски икономисти – М. Филипов, Туган-Барановски, П. Струве, Железнов и др.

Виден ученик и последовател на Г. Данаилов в преподаването на политическа икономия е **Димитър Мишайков** (1883–1945). И той, както проф. Данаилов е възпитаник на класическата гимназия в София, а след това завършва право в Юридическия факултет на Софийския университет през 1904 г. В периода 1904–1907 година специализира в Мюнхен и Берлин. Избран е за редовен доцент в катедрата по статистика на 01.10.1913 и за редовен професор от 15.08. 1923. Но освен основните си курсове по статистика и демография, той чете и Въведение в теоретическата икономия, Политическа икономия, Теория на кооперацията, Ценност и цена. Курсът му по политическа икономия – „Основни начала на политическата икономия“ е издаден през 1931, а впоследствие неколккратно е преиздаван (1934, 1940, 1942). Предмета на политическата икономия авторът определя като наука за стопанската дейност на човека – всички действия и размишления, които го движат за задоволяване на потребностите му. Политическата икономия изучава основните мотиви, които движат човека в неговата стопанска дейност, основните начини за осъществяването на тези мотиви и основните форми на последното. Задачата на политическата икономия е установяването на общото и повтаряемото в стопанската дейност, т.е на основните зависимости и закономерности. Установява се голямото сходство във възгледите му относно предназначението на науката с тези на проф. Г. Данаилов, според когото политическата икономия се занимава с разкриване на закономерностите и законите на обществения живот. Основната разлика, обаче, е в това, че ако за Г. Данаилов предметът на политическата икономия са „отношенията, които се пораждат между хората когато стопанисват било за своите материални нужди, било за придобив“ (увеличение на дохода – б. а.) (Данаилов, 1934, с. 17), то у Д. Мишайков това са мотивите, от които се ръководи човекът. Тази разлика е обяснима – ако при проф. Данаилов се проявява влиянието на и на класицизма, то проф. Мишайков е изцяло възпитаник и последовател на субективната школа.

Курсът на проф. Д. Мишайков е построен в следната логическа последователност: започва с разкриването на потребностите и потреблението, след което се разглеждат богатата, тяхната полезност и ценност. Свързва ценността на богатата със субективната оценка на хората за удовлетворяването на потребностите им и тяхната рядкост, от което се забелязва влиянието на модерната тогава австрийска субективна школа (К. Менгер, Бьом-Баверк, Фридрих фон Визер). Във второто издание на курса е включена допълнителна част, която е исторически преглед на стопанското развитие. Според него то преминава през две епохи – в първата доминира природата, а във втората трудът и капиталът. По този начин се анализират не само въпросите за потребителските блага, но и тези за производството и ролята на факторите за производство. В последната част на курса авторът излага учението си за кризите, които свързва със състоянието на икономиката, при което множеството стопански единици търпят загуби. Общият поглед върху учебника показва, че основните, разработени в него въпроси и днес са елементи на стандартните курсове по увод в микроикономическата теория. Наред с това се прави и опит да се повдигнат и дадат отговори и на част от въпросите на макроикономическата теория, и в частност тези за стопанските цикли.

Проф. Мишайков се интересува и изследва стопанското развитие на страната. В студията си „Бележки върху домашната шаячна индустрия у нас“ (1903) въз основа на анализ на обработката на богат статистически материал прави историческа и теоретична характеристика на преминаването на шаячната индустрия от занаятчийска към капиталистическа. Опирайки се на данни за развитието на вътрешния пазар, стесняването на пазарите на Турция за нашите шаячни изделия и навлизането на машините Д. Мишайков стига до извода за изместване на манифактурата от капиталистическата фабрика. Анализира и социалните отношения в домашната манифактура и установява тежкото положение на работника (работи 14–18 ч.) и застъпва идеята, че фабричната индустрия „хуманизира“ труда и подобрява материалното положение на работниците. Подобни идеи се застъпват и в „Очерк на фабричната вълнена индустрия в България“ (1904). Проф. Мишайков констатира, че в страната още преди Освобождението се формират условията за утвърждаване на фабричната индустрия (натрупан капитал и пролетаризирано население), но турският феодален строй и липсата на правов ред спъват процеса.

Ако проф. Данаилов се застъпва за развитието на България като индустриална държава, в противовес на него проф. Мишайков е привърженик на дребните стопанства. Проф. Данаилов обосновава необходимостта от протекционистична политика (защитни мита предимно за леката индустрия), митнически съюз между балканските държави и изграждане на съобщителни средства (жп мрежа, пристанища и кейове на Черно море и р. Дунав) за

по-добри връзки с останалите страни. За разлика от него проф. Мишайков вярва в способността на разумната кредитна политика и трудовото законодателство да осигурят развитието на капиталистическите отношения.

Интерес от аспекта на съвременното преподаване на икономическата теория представляват курсовете на проф. **Симеон Демостенов** (1886–1968) – Политическа икономия, Парично обръщение и кредит, Обща теория на парите, Цени (обща теория), Цени и доходи, Стопански кризи, Социална политика. Роден в Русия през 1910 г., той завършва Държавно-стопанския факултет на Петербургския политехнически институт, а през периода 1912–1914 специализира икономика в Германия. През 1917 г., малко преди октомврийската революция, пристига в България по здравословни причини и остава като емигрант, а през 1936 г. получава българско гражданство. Избран е за редовен доцент през 1921 г., а само три години след това – през 1924 г. за редовен професор и чете лекции пред студентите на Юридически факултет до юни 1947. Учебникът си „Теоретическа политическа икономия“ издава сравнително късно (1943 г.), след като е натрупал значителен опит в преподаването и се е сблъскал с трудностите, които срещат читателите при работата си върху стандартно построените дотогава учебни курсове. Както пише в предговора към първото издание, читателят „е принуден да чете за „производство“ и да среща на всяка крачка непознатите му понятия, като „размяна“, „цена“, „търсене и предлагане“, „пари“, „пазар“, „стока“, „предприятие“ и т.н и т.н., обяснението на които може да намери само в следващите раздели“ (Демостенов, 1991, с. 3). С цел да преодолее тези трудности построява курса си в три части: Първа част – Увод в теоретическата политическа икономия (Общо учение за стопанството); Втора част – Учение за производството и Трета – Учение за размяната. Първоначално възнамерява да издаде и четвърта част – Учение за доходите, но по причини, които определя като „специални“ се отказва. Кой са специалните причини можем само да гадаем и една от предполагаемите посоки в търсене на обяснението може да бъде фактът, че събитието се случва в края на 1945 г. Тогава във висшите училища силно се подкрепя преподаването на марксистко-ленинската политическа икономия и за осигуряването му с научна литература се превеждат и издават учебни пособия на съветски политикономисти, отстояващи марксовата теория за формирането и функционалното разпределение на доходите като крайно противоположна на маржиналисткия принцип за пропорционалността според приноса на факторите за производство.

Уводът в теоретическата политическа икономия (общо учение за стопанството) има да изиграе една важна роля – да преодолее, както пише авторът, „систематическата проблема, т.е. проблема за систематиката на големия материал, с който нашата наука има да се справя“ (Демостенов, 1991, т. 1, с. 2). За да я разреши С. Демостенов започва курса с определянето на мястото на

политическата икономия. Като прави класификация на различните видове науки авторът я определя като „онтологическа номографическа наука“³ (Демостенов, 1991, т. 1, с. 9), т.е. такава, която описва, класифицира и изучава обществените явления, като се интересува от каузалните връзки между тях, без да държи сметка на оценъчния елемент – т.е. казано на съвременен език, възприема я като позитивна теория. В съдържателната част се прави разграничение и теоретично представяне на **логическите** (вечни) и **историческите** категории на стопанството (Дял I и Дял II). Към първите (логическите) категории се отнасят нуждите, полезността на благата, ценността на благата и производството. Те са представени изцяло в духа на маржинализма, но наред с тяхното теоретизиране авторът води полемика с представителите на трудовата теория (най-вече А. Смит и К. Маркс), които възприемат ценността като обективна категория. С. Демостенов критикува класиците, че свързват ценността с разменната ценност (стойност), която „е само историческа форма, в която се проявява вечната категория на ценността“ (Демостенов, 1991, т. 1, с. 52). Ценността е резултат на оскъдността, а не на труда, смята той, поради обстоятелството, че има блага, които са или изцяло продукт на природата (земята) или и на природата и труда, а и самата размяна (а значи и разменната стойност) се поражда от желанието на хората да разменят относително по-малко оскъдни за по-оскъдни или липсващи блага.

Историческите (променящите се) категории са стопанският и социален строй на обществото. Стопанството, пише С. Демостенов, „притежава, ...,наред с железния инвентар на вечните категории, който преминава непокътнат от една епоха в друга, ..., още и известен променлив инвентар, съставните части на който се менят в зависимост от тази или онази епоха, **но само дотолкова, доколкото с различните епохи е свързана промяната в стопанския и социален строй на обществото**“ (Демостенов, 1991, т. 1, с. 110). Той различава три „идеални типа“ стопански строй – „сбор от изолирани стопанства“, т.е. натурално стопанство, „система на взаимодействащи стопанства“, т.е. пазарното стопанство и „колективистически стопански строй“ (социалистическото стопанство), като има и междинни или смесени типове. За съществуването на системата на взаимодействащи стопанства в чист вид той посочва като необходими три условия: първо – пълна автоно-

³ Всички науки авторът подразделя на две групи –онтологически и деонтологически, като критерият е начинът, по който те се отнасят към действителността и **как** я изучават. „Онтологическите науки изучават явленията така, както са дадени, без да правят никаква преценка, от гледище на нашата преценка от гледище на нашите цели и идеали и без да вземат под внимание дали нещо съответства на нашите цели и идеали или – не“ (Демостенов, 1991, с. 6). Онтологическите науки от своя страна се различават по това **какво** изучават и съответно биват номографически и идиографически. Номографическите науки се интересуват от типичните връзки между явленията и откриват законите по които те се развиват, за разлика от идиографическите, които се занимават с индивидуалното, неповторимото в тях.

мия (свободен избор на стопанска дейност и конкуренция с другите стопанства), второ – гарантирана частна собственост, и трето – едностранчивост, под което се разбира обособеност или специализация в определени видове дейности. Именно с този стопански строй в резултат от взаимодействието между отделните стопанства се свързват основните категории на пазарното стопанство – размяна, стока, цена, пазар, пари. За основни негови характеристики С. Демостенов сочи стихийния характер и движението му според определени закономерности, последиците от които не винаги са положителни. Този свой възглед той илюстрира с учението за стопанските цикли. Не си поставя за цел да анализира тяхната природа и причини, посочва само, че те са продукт на „стихийната закономерност на обществения стопански процес“ (Демостенов, 1991, т. 1, с. 133). Ако по повод условията за развитието на пазарното стопанство и присъщите му категории забелязваме сходството на възгледите с класиците (А. Смит), то по отношение на кризите възгледите са противоположни. Ако у С. Демостенов има някакви колебания по отношение на закономерността на цикличността, то тя е единствено по отношение не на конюнктурните (средносрочните), а на дългосрочните цикли (дългите вълни на Кондратиев).

В учението за производството С. Демостенов анализира факторите на производството, подразделени на три групи – труд, природа и капитал. Разкрива същността на производството, факторите, от които зависи производствения резултат и насоката, в която се развива то, прилагайки историко-теоретичен подход. Коментира възгледите на класиците и представителите на историческата школа и прави задълбочено изследване на влиянието на факторите освен от технологичен и от социално-стопански аспект. Вторият основен раздел е посветен на учението за отраслите. Обосновават се принципните различия между селскостопанското производство и индустрията, които в крайна сметка рефлектират върху различия в действието на закона за намаляващата възвръщаемост в селското стопанство и индустрията. Различия се проявяват и по отношение на предимствата и недостатъците на едрите и дребните предприятия в двата отрасъла. В промишлеността предимствата на едрите предприятия са резултат от съкращаването на разходите (постоянни и управленски), което е и един от мотивите за концентрацията на стопанската дейност. Като представя за грешни аргументите на К. Кауцки за предимствата на едрото селско стопанство С. Демостенов защитава противоположната теза. Обосновава възгледа си с ограничените възможности за задълбочаване разделението на труда, от една страна и важната роля на личната заинтересованост на селския стопанин за разлика от наемния селскостопански работник и арендатора – от друга.

Част трета е учението за размяната. То започва с анализ на формите на размяна (натурална и парична), като се представят интересни идеи за исто-

рическите корени на размяната, различни от възгледа на класиците и в частност на А. Смит, че размяната е резултат от естествено присъщата на човека склонност да разменя. Една такава идея е например предположението, че взаимната размяна на подаръци като морално задължение е първоосновата на размяната. С. Демостенов критикува възгледа за еквивалентността в размяната и обосновава тезата, че размяната съществува, защото продавачът оценява чуждото (придобиваното) благо по-високо от своето. Макар че отделя само няколко страници (18–23) на стопанското значение на търговията, в няколко пункта той обосновава изключително важната ѝ роля за функционирането на народното и световното стопанство. Като продукт на общественото разделение на труда, търговията не само свързва производителите и потребителите, но и внася „организационни елементи в целокупния обществен стопански процес“ (Демостенов, 1991, т. 3, с. 19), спомага за изравняването на стоковите запаси и цените по време и място, информира производството за потребностите и предпочитанията на потребителите, способства за задълбочаването на общественото разделение на труда и не на последно място „играе една **ръководна роля** при разместването на стоките в пространството, чрез което улеснява създаването на пространствените предпоставки за възникването на полезност и ценност на благата“ (Демостенов, 1991, т. 3, с. 22).

Съществено място в учението за размяната заема анализът на пазарната борба и пазарните конюнктури. Изложението е посветено преди всичко на представянето на различията в условията на двата противоположни типа пазарни структури – монопол и конкурентен пазар, като ограничено се анализират въпросите на пазарното поведение на участниците. Освен това ограничение на анализа извън неговия обхват е монополистичната конкуренция, която още през 30-те години на ХХ в. задълбочено е изследвана от Е. Чембърлейн и Дж. Робинсън. Изходната теза на автора е, „че на пазара има предимства и печели онзи, който има най-много врагове и най-малко приятели“ (Демостенов, 1991, т. 3, с. 61), т.е. изразено с терминологията на съвременната теория на икономиката в условията на пазарните структури на монопол или моносон. От тази изходна теза той извежда и стремежа у участниците да формират „различни коалиции“ – „монополни съюзи“ (картели) и „монополни общества“ (тръстове и концерни), с цел установяването на монополно положение на пазара. Монополното положение и монополната конюнктура, обаче, са различни неща. Първото е само една от предпоставките за монополната конюнктура. Наред с нея трябва да има достатъчно търсене и да липсват заместители. В единството им тези условия превръщат продавача в **абсолютен монопол** и той може да упражнява влияние върху пазара и цените, както и да продава по различни цени (т.е. да провежда ценова дискриминация). В ситуацията на наличие на повече от един продавачи, но при условие, че търсенето превишава предлагането монополът е **относи-**

телен. Тук конкуренция има, но тя не изключва монополната конюнктура. Третата разновидност на пазарната структура е **абсолютната конкуренция**, при която купувачите имат възможността свободно да избират между различните продавачи, а предлагането има тенденция да надминава търсенето, което обуславя не само понижението на цените, но и тяхното изравняване.

В учението за търсенето и предлагането, освен, че си поставя задачата да представи тяхната същност, факторите, еластичността, особеностите на пазарите на двете групи блага – потребителски и производствени, проф. Демостенов цели да опровергае привидния „магьосан кръг“ на зависимостта на цената от търсенето и предлагането, от една страна, и на търсенето и предлагането от цената, от друга страна. Обяснението на този феномен се корени в обективния факт, че цената е само един от факторите, които обуславят търсенето и предлагането и подвижен регулатор на нарушеното равновесие между тях.

Учението за размяната (а и курсът по политическа икономия) завършва с учението за парите. Това е сферата на по-специалните научни интереси на проф. Демостенов и в него той излага резултатите на задълбочената си научна и изследователска работа по историята на парите, формите им, техните функции, паричните системи и кредита. По-голямата част от тях има изключително голямо не само познавателно значение и днес, а с обосноващите теоретични конструкции успешно може да служи във все още водената дискусия за функциите на съвременните пари.

Учебният курс на проф. Демостенов е широко обхванат и теоретично обоснован, с което постига целта си да „помогне на читателя да се ориентира в проблемите на политическата икономия и да изработи свои собствени възгледи“ (Демостенов, 1991, т. 1, с.1). Личността и преподавателската му дейност са ценени високо от академичната общност на Университета⁴, но поради смяната на учебната дисциплина след края на летния семестър през 1947 г. е пенсиониран, а по-късно (1950 г.) емигрира в Англия, където умира през 1968 г., помнейки България като своя втора родина.

Сред видните преподаватели по политическа икономия в периода между двете световни войни е и **проф. Иван Кинкел** (1883–1945), който въпреки, че е познат повече като стопански историк (Сравнителна история на стопанския строй, Българска стопанска история, История на социалните учения и движения), чете и курс по История на политическата икономия. Избран е за хоноруван доцент по политическа икономия на 01.10.1920 г., през следващата година става редовен доцент, а от 17.06.1930 г. е професор по стопанска история и работи до смъртта си през 1945 г.

⁴ По думите на негов студент той е сред елита на академичната ни научна мисъл и е дълбоко уважаван от няколко поколения студенти заради интелекта и добротата му.

Проф. Кинкел задълбочено изследва дългия процес на зараждане на икономическите идеи още в древността и през средновековието, но отстоява тезата, че политическата икономия като наука се заражда едва с утвърждаването на капитализма, когато е налице и съвкупността от икономически, духовни и обществено-групови (съсловни и класови) фактори. Те обуславят не само появата, но и развитието и характера на идейните школи и направления на икономическата мисъл. Разглежда 9 школи: меркантилистична, физиократична, класическа, историческа, социалистическа, субективно-психологическа, идеалистическа, социалреформаторска и кооперативна. При представянето на всяка една от тези школи той се стреми да открие онова положително, което формира нейния научен принос и което се предава и на следващите етапи. По този начин става ясно, че за него историята на икономическата мисъл е един продължителен еволюционен процес на утвърждаване и обогатяване на предмета и инструментариума на науката, възглед и подход, които се прилагат и днес в курсовете по икономически теории.

Съществен е приносът на проф. Кинкел в преподаването на стопанска история, дори според Л. Беров именно той поставя началото му с курса лекции Сравнителна история на стопанския строй.

Към този период принадлежи и **Славчо Загорев** (1898–1970). Завършил гимназия с отличие, той започва да следва държавни науки в Берлинския университет, но прекъсва обучението си и взема участие в първата световна война. След края на войната довършва обучението си в Инсбрук и Лайпциг и защитава докторат по икономически и социални науки. След завръщането си в страната работи като секретар на главния икономически съветник (1922–1924), след което постъпва като асистент в Софийския университет. Избран е за доцент през 1929 г., за извънреден професор през 1934 г. и редовен професор от 1939 г. до 1942 г., когато става министър на търговията, икономиката и труда и пълномощен министър на България в Берлин. Чете курсове по политическа икономия, теория на конюнктурата, а така също и по статистика и демография – области, в които има и богат практически опит като директор на Главната дирекция на статистиката (1934–1942). Голямо влияние върху формирането на неговите възгледи оказва участието му в програми по статистика, математика и национално стопанство в Хардвард и Чикаго (1933–1934), специализацията в Лондонската школа по икономика и политически науки (London school of Economics) като стипендиант на Фондация Рокфелер, както и работата му като вещо лице по статистически проучвания в Обществото на народите (1938–1939). За разлика от своите колеги, които са повече или по-малко привърженици на неокласическото направление в икономическата мисъл и стопанската политика, проф. Загорев е под силното влияние на кейнсианството. Той се застъпва за активна намеса на държавата в стопанския живот – държавно финансиране на военновре-

менното стопанство, регулиране на снабдяването и цените, подпомагане на длъжниците. Обогаत्याва съдържателно курса по политическа икономия, като включва проблемите на ограничената конкуренция и променящия се характер на капиталистическата икономика (участието на работниците в разпределението на печалбата). В областта на методологията на политическата икономия внася прилагането на математическите методи, статистиката и иконометрията за описанието и прогнозирането на стопанската конюнктура и има съществен принос към подхода и превръщането ѝ освен в позитивна и в нормативна наука.

Проф. Загоров има подчертани интереси и към демографията. Под ръководството му се осъществява деветото преброяване на населението на страната (1934–1935), като обработката на информацията се осъществява изцяло с електронноизчислителна техника. В няколко свои студии коментира неблагоприятната тенденция на намаление в раждаемостта и прави опит да разкрие причините ѝ.

След 9 септември 1944 г. е осъден от народния съд заедно с другите министри от правителството на Богдан Филев, но тъй като е в Германия (професор е по статистика в Регенсбург), присъдата не е изпълнена. В началото на 50-те години се занимава с изследователска работа в университета в Станфорд (Калифорния), а от 1955 г. до края на живота си е професор по статистика във Виенския университет, където освен преподавателска дейност осъществява научно ръководство на млади учени и участва в ръководството на Статистическия институт към него. Председател е на австрийското статистическо дружество, за известно време е и декан на Правния и държавно-научен факултет на Виенския университет. С. Загоров създава университетския електронноизчислителен център, който носи известно време неговото име. През 1969 г. за значителните си научни заслуги е удостоен с почетната награда – златен медал на град Виена. Славчо Загоров умира през 1970 г. във Виена.

Съществен принос в обогатяването на курса по политическа икономия и научните изследвания в Университета има **Асен Христофоров**. Роден в Пловдив през 1910 г., началното си образование получава в Берлин, завършва с отличие Робърт колеж в Истанбул и Икономика в Лондон (London school of Economics), а по препоръка на Славчо Загоров (в качеството му на директор на статистиката) специализира в икономическия институт в Женева. След завръщането си (февруари 1938 г.) постъпва в създадения в Университета Статистически институт за стопански проучвания (СИСП), където под ръководството на Оскар Андерсен и финансиране от Рокфелеровата фондация и БНБ се осъществяват най-престижните икономически изследвания в България. С преподавателска дейност започва да се занимава през 1940 г. когато е избран за хоноруван преподавател в Държавното

висше училище за финансови и административни науки, а през 1943 – за частен хоноруван доцент в Юридически факултет и редовен доцент в ДВУ. Същата година публикува хабилитационния си труд „Увод в политическата икономия на военното стопанство“, след като вече е издал първата си монография „Развитие на конюнктурния цикъл в България 1934–1939“, получила наградата за 1940 г. на Българското икономическо дружество. Подготвя и курс по теоретическа политическа икономия, втората част на който издава през април 1947 г. Както сам пише в предговора „идеологията“ от която е повлиян са „основните тези на т.нар. неокласическа, или Кеймбриджска школа в политическата икономия и на близката до нея австрийска, или Виенска школа“ и в частност Т. Е. Грегъри и Дж. М. Кейнс в Англия, Фридрих фон Хайек и Лудвиг фон Мизес в Австрия. В съдържателно отношение се позовава на лекциите и учебните помагала на своите преподаватели Д. Х. Робъртсън, Фр. Бенхам и Р. С. Сейърс, а по отношение на теорията за парите и кредита и на трудовете на нашия професор С. Демостенов (*Христофоров*, 2010, т. 1, с. 439).

Асен Христофоров успява да издаде само втората част от курса си лекции по теоретическа политическа икономия. Отдава ѝ приоритет поради обстоятелството, че в преподаваните до тогава университетски курсове не са включени въпросите за регулирането на парите в обръщението, влиянието и последиците на международните парични плащания, както и динамиката на стопанската конюнктура, които са и основен обект на тази част.

Първият и вторият раздел са посветени на теорията за парите и кредита. Представя количествената теория за парите на Ъ. Фишер и я доразвива до теория за търсенето на пари (в духа на кеймбриджската школа), обосновава ролята и инструментите на паричната политика – регулирането на паричната маса в обръщение, анализира социалните последици от обезценяването на парите (преразпределните ефекти от инфлацията). В частта посветена на депозитно-кредитната дейност на банковата система А. Христофоров привнася теорията за депозитната мултипликация („правенето на пари от банките“) и от тук обосновава необходимостта от регулиране чрез нормата на минималните задължителни резерви, сконтския процент и операциите на открития пазар като разкрива механизмите на тяхното пряко и косвено въздействие върху икономиката.

Третият раздел е учението за международните плащания. Като разкрива теориите за международната търговия с абсолютните и сравнителните предимства А. Христофоров логично стига до въпросите на платежния баланс, неговите елементи – текуща и капиталова сметка и валутния пазар.

В обсега на по-специалните научни интереси на А. Христофоров са въпросите на конюнктурния цикъл, които според него са „логическият завършек на теоретическата политическа икономия“ (*Христофоров*, 2010, т. 1,

с. 439). Той еднозначно приема неизбежността на цикличността и представя основните теории за причините и характеристиките на цикъла, неговите фази и механизма на смяната им. В синтеза на конюнктурните теории се забелязва влиянието на кейнсианската теория, която акцентира върху колебанието в инвестициите вследствие на деловия оптимизъм или песимизъм и влиянието на измененията им върху равнището на дохода. По въпроса за противоположките авторът коментира възможностите и ограниченията на монетарната политика на „кредитна дефлация“, така и нейната противоположност – „кредитна инфлация“ и обосновава идеята за правителствената намеса. „Когато частната стопанска инициатива не може да се справи с положението, създадено от и през време на самата стопанска депресия, правителството наистина би могло да организира едно значително по обем *колективно търсене* например на телефонни услуги, пътища, железопътни линии, болници, язовири и други мероприятия, свързани с едни или други обществени строежи“ (Христофоров, 2010, т. 1, с. 590). А. Христофоров ясно разбира, че в специфичните условия на България явното пропагандиране на антипода на стопанския либерализъм се асоциира от широките маси с идеята за колективизма и социализма. Поради тази причина в заключението на курса той прави уговорката, че въпросът за предимствата на двете системи не е решен и за академичния икономист той е въпрос за сравнителната рационалност на двете стопански системи.

А. Христофоров планира да издаде и първата част на своите лекции, но по обективни причини това не се случва – през септември 1947 г. след създаването на Стопански факултет той административно не е в неговия състав (по изключение със специален Указ на партията той е пенсиониран на 37 години) и дори му е забранено да се занимава с преподаване и икономически изследвания. Заселва се в с. Говедарци, където се отдава на литературния си талант – превежда англоезични класици (Джек Лондон, Хемингуей, Джером К. Джером и др.), пише очерци и историческа проза.

Както бе споменато по-горе в първите няколко години след 9 септември 1944 г. паралелно се преподават два курса и има две катедри по политическа икономия – този на проф. С. Демостенов („субективна политическа икономия“) и новият курс, който първоначално като хоноруван доцент започва да чете Жак Натан („обективна политическа икономия“). Новият курс в първите години е само по политическа икономия на капитализма, построен на марксистко-ленинска основа, но по някои отделни теми се правят сравнения и се обосновават различията при социализма. Решаваща роля за налагането на марксистката политическа икономия като официална наука изиграват решенията на V конгрес на БРП (к), в изпълнението на които тя се утвърждава като задължителен предмет във всички висши училища и се разработват учебни програми – пълен курс за стопанските специалности и съкратен

за останалите. Програмите са силно повлияни от съветския опит, учебните материали от този период също са преди всичко превод на съветските учени. За кадровото осигуряване на преподаването и научноизследователската работа във висшето образование се разчита на привличането на млади преподаватели марксисти – въвежда се и новата форма за тяхната подготовка аспирантура.

За утвърждаването на марксистко-ленинската политическа икономия в Университета благоприятен се оказва фактът, че от 1941 г. в катедрата на проф. Иван Кинкел като асистент е приет Евгени Каменов, който го наследява след смъртта му и променя характера на преподаване. По-късно в същата катедра постъпва и Кирил Григоров, а катедрата по политическа икономия се попълва с такива имена като Тодор Владигеров, Евгени Матеев, Тодор Минков, Никола Попов.

Акад. Жак Натан (1920–1974) постъпва в Университета през 1944 г. след завършване на образованието си по икономика в Москва и през 1949 г. е избран за професор. Още в първите години издига пред научните среди необходимостта от разработването на адекватна за нашето висше образование програма по политическа икономия, която да отразява както особеностите на българската действителност, така и историята на икономическата мисъл. Основните му произведения от този период са „Основни въпроси на икономическата наука“, „Българското възраждане“ съвместната монография с проф. Кирил Григоров „Развитието на икономическата мисъл след Рикардо“ и др. Акад. Жак Натан е сред преподавателите, които в началото на 1952 г. са пренасочени към сформирания Висш икономически институт и става основател на катедрата по политическа икономия там.

Акад. Евгени Каменов (1908–1985) е сред преподавателите, възпитаници на Софийския университет – завършва право и държавни науки в Юридически факултет. Започва работа като адвокат, но наред с правните, се интересува и от социално-икономически въпроси и търси изяви на идеите си. Първоначално публикува в изданията на Въздръжателното дружество, а по-късно, когато проф. И. Кинкел основава Научното социологическо дружество взема активно участие в дискусиите. През 1940 г. постъпва в катедрата по политическа икономия като доброволен асистент, през 1945 г. е избран за доцент, през 1949 г. – за професор, Чл. Кор. На БАН (1952) и Академик (1961). В периода 1949–1972 е ръководител на катедрата. Чете курсове по: Политическа икономия, История на икономическите учения, Стопанска история.

Научните му интереси на ранния етап са в областта на стопанското развитие на страната – влиянието на географското положение и природните особености върху стопанското развитие, българското занаятчийство, преустройството на стопанството на социалистически основи. През 50-те години

на XX в. обект на творческите му търсения и по-сериозни публикации са въпросите на взаимоотношенията между социалистическите страни и мощта на Съветския съюз. През следващите години научните му интереси се насочват и към взаимоотношенията между социалистическите и капиталистически страни, икономическата интеграция на капиталистическите страни – нейните основи, характер и влияние върху международната търговия. На тази тема е и най-голямото му произведение „Общият пазар – причини и последици“ (1965), в което обосновава идеята за закономерния и устойчив характер на интеграционните процеси и общността. Към края на 60-те и през 70-те години работи върху проблемите на развиващите се страни и търговията им с капиталистическите страни.

Акад. Евгени Каменов е сред учредителите на Съюза на учените (1944), бил е директор на Икономическия институт на БАН и на научноизследователския център за Азия и Африка към БАН. Прави и успешна дипломатическа кариера. От 1954 до 1962 година е Пълномощен министър на България във Франция.

Сред видните авторитети, работили, но за кратко в Стопански факултет е и **проф. Тодор Владигеров** (1898–1977). Той завършва и защитава докторска степен по стопански и социални науки в Германия. От 1938 г. е преподавател във Висшето търговско училище „Д. А. Ценов“ в гр. Свищов, където основава катедрата по политическа икономия, а от 1947 г. до закриването му е в Стопански факултет на Софийския университет.

Дългогодишен изявен преподавател и ръководител на катедрата след акад. Е. Каменов е **акад. Никола Попов** (1922). Той постъпва в катедрата през 1955 г. като доцент, след като е завършил аспирантура и защитил дисертация по икономика в Москва. Става професор през 1965, впоследствие академик. Акад. Попов е зам.-ректор на СУ през 1962–1966 и ректор на СУ през 1989–1991 – периода, в който се реализира възстановяването на Стопански факултет, за което той има голяма лична заслуга. Преподава политическа икономия, издава множество монографии, студии и статии в няколко научни области – аграрните отношения, стоково паричните отношения, методологията на политическата икономия, капитализма и капитала, стопанството на България, Китай и др. Дълги години акад. Н. Попов работи в тясно творческо сътрудничество с проф. А. Милошевски и проф. Н. Белев, доц. Л. Гюлмезов, Л. Енчев и др.

Значителният числен състав на катедрата по политическа икономия с висок дял хабилитирани преподаватели и статутът ѝ на самостоятелно звено създава предпоставки тя да подготви голям брой докторанти и методически подпомогне значителен брой стопански звена. Установява и поддържа активно международно сътрудничество с много европейски университети, което продължават и до днес и спомага в голяма степен за университетската мобилност и доближаване до най-добрите европейски стандарти.

Обобщено можем да кажем, че в периода от средата на 40-те до началото на 90-те години на XX век основните теоретични направления, в които се проявяват научните интереси на преподавателите от катедрата са:

- Методологията на политическата икономика
- Стоково-паричните отношения
- Стопанството на България
- Индустриализацията
- Социалните проблеми
- Поземлените отношения и рентата
- Международната търговия,
- Интернационализацията и Световното стопанство
- Развиващите се страни

Погледът върху тях показва известна приемственост между поколенията, работили и творили при различни условия, обществено-стопанска организация и основна парадигма. Това са области, за по-голямата част от които проблемите са актуални и сега. Богатото теоретично наследство и ерудиция в преподавателската работа на учените икономисти от Университета преди нас свидетелства за формирането и утвърждаването му като център на изследователска дейност, привличащ елита на икономическата мисъл в страната. Новият прочит на академичните курсове и произведения на по-голямата част от тях би обогатило и методически, и съдържателно съвременното икономическо образование, и то не само в областта на историята на икономическата мисъл, но и на теорията на икономиката, държавните финанси, банковото дело и др. Разбира се, за да бъдат идеите им успешно интегрирани в учебното съдържание голяма част от техните произведения трябва да бъдат преиздадени, каквато стъпка предприе БНБ с поредицата „Наследство“, и която може да бъде подкрепена и от университетските издателства.

ЛИТЕРАТУРА

- Алманах на СУ „Св. Климент Охридски“, 1888–1939. С., 1988.
- Алманах на СУ „Св. Климент Охридски“, 1939–1988, т. 1, т. 2, т. 3. С., 1988.
- Алманах на ЮФ при СУ „Св. Климент Охридски“, 1892–1988. С., 1992.
- Данаилов, Г.* Основни начала на политическата икономия, 2-ро преработено издание. Пловдив, 1934.
- Демостенов, С.* Теоретическата политическа икономия, т. 1, т. 21, т. 3. С., 1991.
- История на Софийския университет „Св. Кл. Охридски“. Ред. Г. Наумов. С., 1988.
- Натан, Ж., Г. Григоров, Л. Беров, Ст. Мечев, Т. Трендафилов.* История на икономическата мисъл в България, т. 2. С., 1973.
- Натан, Ж.* История на икономическата мисъл в България. С., 1962.
- Христофоров, А.* Избрани произведения и документи в три тома. С., 2010.
- Уикипедия, Биографии, <http://bg.wikipedia.org> .

Постъпила на 23.03.2011 г.